

ІСТОРІЯ В МАЙСТЕРНІ ХУДОЖНИКА СЛОВА (ДО 50-РІЧЧЯ О. ГОНЧАРА)

Як видно з рукопису, запропонована стаття була здана до редакції «Українського історичного журналу» 1 березня 1968 р. У ній охарактеризовано історичні погляди О. Гончара, розкрито особливості творчої лабораторії письменника, підкреслено роль художньої спадщини та громадської діяльності в розвитку національно-культурних процесів в Україні. Природно, що головна увага автора зосереджена на романі «Собор», присвяченому проблемі збереження історико-культурної спадщини українського народу. Як відомо, ідейна спрямованість цього твору викликала величезне роздратування тодішнього компартійного керівництва, котре планувало шляхом тотальної русифікації знищити національні мови й культури на території СРСР. Тому під час широкомасштабної кампанії цькування О. Гончара стаття Я. Дзира була знята з друку й не мала шансів побачити світ у добу тоталітаризму.

Іван Дзира

Однією з прикмет української літератури сьогодення є її активна зацікавленість історією, посилена увага до духовного життя наших предків. Щоб дослідити людину, заглянути в потаємні куточки її душі, якнайповніше розкрити її життя на різних історичних етапах, збагнути естетичну красу, художники слова заглиблюються в надра історії, студіюють історичні джерела, документи, призабуту літературу, надбання фольклору, етнографії, мистецькі скарби. Все це не може не вести до інтелектуального зростання письменника, а отже, дозволяє йому мати власну оцінку або переоцінювати, давати нові тлумачення історичним і суспільним явищам чи навіть робити наукові відкриття. Таким чином, у майстрів слова поступово виробляється науковий аналітичний підхід до вивчення людини й людського суспільства, прокладається місток історичних традицій від сучасного до минулого. Цей же процес в українській літературі можна було спостерігати й у попередні періоди її розвитку.

На тернистому шляху історії українського народу народилась і розвивалась українська література, а на передньому краї боротьби за утвердження правди національного буття й соціального прогресу завжди стояли письменники. Адже відомо, що художнє слово українських письменників (скажімо, таких людинознавців, як Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка) стало водночас новим і визначальним словом і в національній історіографії, суспільно-політичній думці, в усьому духовному житті нашого народу.

Тут сучасна українська література вже зробила перші впевнені кроки в утвердженні своїх давніх гуманістичних традицій. Сучасним українським письменникам є в кого повчитись: вони мають багату традицію в національ-

ній культурі самовідданого служіння рідному народові. Досить згадати імена Б. Грінченка, П. Грабовського й А. Тесленка.

Серед сучасного покоління українських письменників таким послідовником і продовжувачем демократичних традицій нашої літератури є широковідомий майстер слова Олесь Гончар.

Дослідники його творчості вже давно помітили й наголосили, що дучовними вчителями письменника є Т. Шевченко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Стефаник. Про це красномовно свідчить також чисто науковий доробок О. Гончара, який ще в університетські роки виявив неабиякі здібності в дослідженні творчості М. Коцюбинського, І. Франка, В. Стефаника та ін. Ще студентом, а згодом аспірантом О. Гончар вдумливо перечитує українську писемність, знайомиться з кращими надбаннями слов'янських та західноєвропейських літератур.

Отже, не випадковим був той тепер загальновідомий факт, що першим своїм романом «Прапорonosці» він відразу і твердо став у перші ряди кращих тодішніх українських прозаїків, зокрема таких, як Ю. Яновський і А. Головка. Додаймо ще до цього, що О. Гончар, крім іншого, своєрідно в історико-географічному аспекті поширення української літератури продовжив та розсунув етнічні межі творчості І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, П. Грабовського тощо. Відомо, що ці майстри слова з болем писали, як заробітчани з густонаселених регіонів України йшли на південь на заробітки або переселялись туди на постійне проживання родинами й цілими селами. З історичної точки зору цей процес був прогресивним явищем, оскільки мешканці перенаселених теренів півночі освоювали слабо залюднені простори Південної України.

Однак, із соціально-політичного боку ця тема хвилювала серця майже всіх українських письменників ХІХ — початку ХХ ст., які задумувались над гіркою долею свого народу. Проте лише окремі з них брали цю тему за основу для власних творів, решта тільки згадували про бурлак, бунтівників-утікачів, заробітчани і переселенців. Ось як з цього приводу з сумом писав П. Грабовський: «Нівідки, може, не мандрує на нові землі такої сили люду, як з нашої «благословенної» України. І куди вже тільки не ганяє лиха доля оті нещасні жертви суспільності сучасної... Скрізь вишукує притулку наш безпритулий на своїй власній землі хлібороб — українець — вишукує і не знаходить»¹.

Така доля спіткала й батьків О. Гончара, котрі, як і тисячі інших українців, примандрували з Полтавщини до Дніпропетровська.

Проте на географічній карті української літератури життя українців Степової України тривалий час залишалося практично поза увагою письменників-романістів. Цю територію України уподобав собі О. Гончар. Життя та праця українських степовиків є центральною темою низки відомих художніх

¹ *Грабовський П.А.* Дещо до свідомості громадської // *Грабовський П.А.* Зібрання творів: У 3 т. — К., 1960. — Т. 3. — С. 64.

творів письменника. О. Гончар виявився глибоким знавцем історії та психології мешканців українського степу, дослідником-етнографом і соціологом.

Характерною рисою всієї творчості О. Гончара є його активний інтерес до простої трудової людини, яка мислить історичними поняттями, яку цікавлять не лише сучасні події, але й рідна історія, досвід поколінь, загальнолюдська культура.

Художні герої Гончарових творів — носії яскраво виявленого українського національного характеру й одночасно виразники високогуманних авторських ідей. Письменник підкреслює життєву мудрість і силу свого народу, внутрішньоглибинний оптимізм його душі.

Основним героєм у творчості О. Гончара є його сучасник, який виніс на собі весь тягар війни, а тепер займається мирною працею, наукою. Письменника цікавить насамперед багатство внутрішнього світу людини, проблема взаємин особи й суспільства.

О. Гончар розкриває і стверджує тезу, що справжнім творцем історії є народ, який створює всі матеріальні й духовні цінності.

Уже перші дослідники його полотен наголосили на тому, що письменник є тонким ліриком. Цю рису його таланту не без підстав пов'язують з джерелами українського фольклору, зараховуючи О. Гончара до ліричної, романтичної школи М. Коцюбинського, В. Стефаника, Ю. Яновського, О. Довженка.

Однак, в останніх творах (особливо в романі «Собор») відчутне тяжіння О. Гончара до реалізму, що значною мірою можна пояснити історичними екскурсами, документальністю зображуваних подій, конкретним місцем розгортання сюжету. Всі художні деталі письменник виводить з реальної дійсності, однак висловлює своє ставлення до них за допомогою вже встановлених історичних традицій, котрі за своєю природою в багатьох відношеннях є естетичними категоріями. Він пов'язує ланки культури минулих епох в єдиний безперервний потік гармонії, успадкувань, переймань.

Проте й тут О. Гончар мовить своє свіже оригінальне слово. Дослідники вже відзначили перші спроби нового підходу в змалюванні ним окремих історичних постатей періоду 1917–1920 рр. Ідеться насамперед про Н. Махна. Традиційно в художній літературі нашого часу представники антибільшовицького табору замальовувались за заготовленою схемою чорними фарбами, однобічно, статично, нерідко в гротескному карикатурному плані, без відтворення будь-яких психологічних порухів, еволюції світогляду, як це властиво живим людям. Водночас закреслювалась уся їхня попередня діяльність, відкидалась наявність у них будь-якого природного хисту, не визнавалась можливість збігу їхніх інтересів з інтересами народу чи окремих класів. Заперечувалось їхнє право на Батьківщину, культуру, прояв патріотизму, тобто не враховувались ті реальні історичні обставини, котрі впливали на їхню діяльність.

Щодо цього, то українським письменникам варто повчитись у М. Шолохова («Тихий Дон») й О. Толстого («Ходіння по муках»). І перші успішні кроки в цьому напрямі зробив О. Гончар. Щоб позбутися вульгарно-коме-

дійної ілюстративності та створити реалістично й історично правдивий, повноцінний художній образ, він, змальовуючи постать Н. Махна, розкрив ту конкретно-історичну дійсність, що його породила. Так, О. Гончар зображує, як Н. Махно брав участь у боротьбі за встановлення радянської влади в Криму, його зустріч з академіком Д. Яворницьким, змальовує й рядових махновців, зокрема Ягора Катратого.

Слід сподіватися, що перша спроба такого підходу до діячів української історії стане повчальною і для інших наших письменників, і вони нарешті зламують літературну традицію однобічно негативного зображення тих особистостей, які «були не з нами або проти нас». Адже специфіка мистецтва, особливо красного письменства, вимагає від художника слова глибоко вивчати та правдиво змальовувати героя без огляду на те, носій він позитивного чи негативного в людському суспільстві.

Як уже згадувалося, О. Гончар змальовує життя, навчання, працю й боротьбу одного покоління українського народу — покоління своїх ровесників, тобто все те, що він сам бачив, особисто пережив, перестраждав під час війни і в роки мирної праці.

З цього погляду для останнього роману «Собор» такі рамки виявилися вузькими, і О. Гончар характеризує життя трьох поколінь українського народу, тобто покоління, яке вже пішло на пенсію, середнього, котре зараз є провідним у житті та праці, й того, що підрастає. Торкаючись проблеми батьків і дітей, письменник ставить її в площину історичних традицій народу, в русло безперервного розвитку культури, перейняття кращих надбань у всіх її суперечностях. Відштовхуючись від живої дійсності та пройшовши певну еволюцію в поглядах, він розкриває великий потяг молодого покоління у вік техніки й космічних досягнень до історії рідного краю, показує, як у молоді формується власне усвідомлення значення історичних цінностей, природне бажання своїми очима заглянути до духовної скарбниці минулого України. А тому й на звичайні історичні пам'ятки, які були створені в різний час нашими предками, Гончарові молоді герої дивляться крізь призму історії. Вони розмовляють як із живими з історичними пам'ятками, зокрема із соборами, могилами, прислухаються, як «гудуть козацькі дзвони», в музеях вивчають національне минуле, під їхніми поглядами історичні речі оживають, поєднуються з людьми. Це тому, що їхній духовний світ широкий, безмежний, стереоскопічний і в той же час конкретно-історичний. Вони розглядають окремі пам'ятки минулого як матеріалізацію духовного життя своїх предків.

Вони усвідомлюють, що культурний розвиток сучасності неможливий без вдумливого засвоєння культурних надбань, вивчення минулого свого народу, що культура будь-якої нації ніколи не стане космополітичною, бо в ній не зітруться її індивідуальні грані, історичні традиції, що естетичний вплив минулого, рідної історії через різні обставини, властиві кожному етносу, діамантом виблискуватиме й не погасне в якійсь надлюдській культурі, як

не зникнуть одиничне й загальне, часткове й ціле, а одне в одному й через одне в одному завжди будуть проявлятися й об'єктивно існувати.

Герої Гончарових творів обізнані зі стародавньою культурою княжих часів, читають книжки про славу Запорізьку Січ, про Петра Сагайдачного, переживають і переймаються трагічною долею останнього кошового Петра Калнишевського, розшукують історичні легенди й перекази, відвідують історичні музеї, знають історію Межигірського монастиря, сумують за долею Михайлівського Золотоверхого, Богоявленського Братського та інших соборів, співають історичні пісні та слухають їх «як душу свого народу»², бо ж вони «козацького роду», «козацьких нащадків», «козацькі діти». Все це їх хвилює до такої глибини, як і пекучі проблеми сьогодення, будівництво ГЕС-ів, штучних морів, нових шахт, рудників, спорудження Бхілаїв, доля рідної природи.

І це теж не випадково, а вмотивовано, підкріплено конкретними життєвими прикладами. На сторінках творів О. Гончара виступають видатні історики (академік Д. Яворницький), вчителі історії сільської школи, прості люди, які у своїй пам'яті оберігають і передають з покоління в покоління історію рідної землі, свого народу, цим самим збагачуючи його духовний світ. Усі вони несли й нестимуть історичні знання широким масам народу. Як відомо, не так давно лекції Д. Яворницького слухали прості робітники. Адже не одним тільки хлібом, «шашликами», «юшкою» живе людина — говорить народне прислів'я і письменник.

Щоб переконати читача, О. Гончар як дослідник історії цитує історичні праці або стилізує свою думку під давню мову. Звертаючись до сучасника устами свого героя, він на сторінках роману «Собор» пише про те, якою була мова запорожців — предків його героїв: «А мова яка була! Який дух в ній буйнував!», «Я, пане кошовий, горло своє ставлю і веліте мене на сугави порубати, коли від правди і від товариства відступлюсь!..», «Отаким штилем розмовляли колись твої хортицькі попередники. Криця в людях була»³. У творах О. Гончара знайдемо історичні довідки про давні степові поселення, замітки про окремих людей, цитати з історичної літератури.

Відвідувачі робітні письменника відразу зупиняють свій погляд на книжкових полицях, де зберігаються давні видання козацьких літописів Величка, Граб'янки, Самовидця, різні збірки історичних документів, праці вчених-істориків тощо.

Романіст розуміє, що практичні знання випереджають духовний розвиток людства. Через те він піклується про багатий духовний світ своїх героїв, де одне з перших місць повинно належати історії, бо «людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина»⁴, — твердить один із головних його героїв.

² Гончар О.Т. Собор. — К., 1968. — С. 197.

³ Там само. — С. 230.

⁴ Там само. — С. 300.

Навіть відповідь на ряд негативних явищ сучасності О. Гончар старається дати за допомогою історії, знайти їхнє коріння. Авторським кредом щодо історії може бути відоме аварське прислів'я — «Якщо ти вистрелиш у минуле з пістолета, то майбутнє вистрелить у тебе з гармати», або ж подібна думка М. Рильського про те, що хто не шанує свого минулого, той не вартий свого майбутнього.

Тому й свіжі сліди історії й, особливо, затерті однаково дорогі для письменника; він завжди знаходить за можливе щось про них сказати у своїх творах чи то від себе цілим абзацом, чи у формі діалогу або й одним художнім рядком нагадати про це читачеві.

Історією Батьківщини у творах О. Гончара особливо цікавляться його молоді герої, які щойно закінчили школу й роблять перші самостійні життєві кроки, бо «каліка той, хто не здатен предківщиною дорожити»⁵. Вони обговорюють проблему ставлення до історичних пам'яток та історії культури в інших, навіть найвіддаленіших країнах, скажімо, в Індії, яка так багата оригінальними історичними пам'ятками й давньою культурою. Адже й сам художник слова не раз побував за кордоном, придивлявся до життя тамтешніх народів, їх традицій, вивчав їхню історію, а згодом писав про це окремі твори. У зв'язку з цим хочеться згадати про те, що О. Гончар бере активну участь у роботі Товариства охорони пам'яток історії та культури. Його годинами можна бачити в музеях, пропам'ятних місцях, під час розмов зі свідками й учасниками історичних подій. Він є членом журі різних комісій, до нього звертаються за допомогою чи порадою в найвідповідальніших питаннях, що стосуються історії й культури нашого народу.

Широка обізнаність О. Гончара з історією української й світової культури також допомагає письменникові робити глибокий науковий аналіз тих бурхливих процесів, які відбуваються в українській літературі нашого часу. З цього приводу характерні його наукові й публіцистичні виступи на з'їздах письменників, на сторінках преси, його чуйне батьківське виховання нової літературної зміни. Пряме відношення до історіографії має ґрунтовна доповідь О. Гончара як першого секретаря Спілки письменників України на V з'їзді письменників республіки. У ній він поставив і науково висвітлив цілу низку актуальних питань, пов'язаних з розвитком української літератури й культури на сучасному етапі, зокрема про роль і місце літератури в суспільно-політичному житті нації, зв'язок історії з літературою, питання патріотизму, охорону пам'яток історії та культури, популяризацію історичних знань, місце української мови в суспільному житті й перспективи її розвитку, проблеми школи й освіти, зв'язку української літератури й культури з культурою народів СРСР і зарубіжних країн тощо.

Своє письмове та усне слово О. Гончар завжди підкріплює ділом. Хочеться згадати лише про один факт громадянської поведінки письменника.

⁵ Там само.

Після присудження йому Ленінської премії він передав отримані кошти для придбання книжок з української літератури для бібліотек середніх шкіл республіки.

Отже, О. Гончар у своїй творчості й громадській діяльності прагне охопити раціональний зв'язок між філософією й буттям свого народу й філософією нашої доби. У день свого ювілею він перебуває в розквіті творчих сил, і можна з певністю сказати, що він зробить ще немалий внесок до золоті скарбниці української літератури.